

**HET GELUID
VAN GEWELD**

ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE
GEWELD EN OORLOG IN
INDONESIË

ESTHER CAPTAIN, ONNO SINKE

HET GELUID

BERSIAP EN DE DYNAMIEK VAN GEWELD TIJDENS DE EERSTE FASE

VAN GEWELD

VAN DE INDONESISCHE REVOLUTIE, 1945-1946

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Deze publicatie komt voort uit het onderzoeksprogramma *Onafhankelijkheid, Dekolonisatie, Geweld en Oorlog in Indonesië, 1945-1950*. Een volledig overzicht van de publicaties van het programma is achter in dit boek dit vinden.

Het onderzoeksprogramma werd uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde (KITLV), het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), volgens de geldende regels voor onafhankelijk wetenschappelijk onderzoek van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW), waarvan KITLV en NIOD deel uitmaken. Het programma is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Nederlandse overheid.

Afbeelding omslag: Twee Indonesische jongens van een lokale volksmilitie bewapend met een speer. Bron: Cas Oorthuys, Nederlands Fotomuseum

Afbeelding titelblad: Een parade om het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid te vieren, 18 augustus 1945. Bron: ANRI/IPPHOS

Ontwerp omslag en binnenwerk: BVDT – Bart van den Tooren

Beeldredactie: Harco Gijsbers, Ellen Klinkers, René Kok

Index: Femke Jacobs

ISBN 978 94 6372 678 8

e-ISBN 978 90 4855 679 3

DOI 10.5117/9789463726788

NUR 680

Creative Commons License CC BY NC ND (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0>)

© Esther Captain, Onno Sinke / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2022

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

Inhoudsopgave

9 I. TER INLEIDING

11 Proloog – Het geluid van geweld

17 1. Bersiap breed beschouwd

29 II. VOORGESCHIEDENIS

31 2. Geweld van bovenaf. De koloniale context van geweld in Indonesië

65 3. Toenemende spanningen

81 III. CONFRONTATIES

83 4. Machtscconstellaties

89 5. Oostelijke archipel: geallieerde dominantie

103 6. Java en Sumatra: rivaliserende (internationale) machtsblokken

147 7. Organisatie van Indonesisch geweld

157 8. Schattingen van slachtofferaantallen

189 IV. DOORWERKING

191 9. De betekenis van bersiap tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1946-1949)

219 **V TER AFSLUITING**

221 Conclusies

231 Epiloog – Resonanties van het geluid van geweld

235 Noten

266 Lijst van afkortingen

269 Woordenlijst

272 Bronnen

285 Dankwoord

288 Verantwoording

289 Over de auteurs

291 Register

Overzichtskaart Indonesië

Nederland op dezelfde schaal

Cartografie: Erik van Oosten - NIMH

I.

TER

INLEIDING

Proloog

Het geluid van geweld

Herinneringen aan jaren die voorbij zijn gegaan of aan landen die zijn achtergelaten worden vaak ingekleurd door zintuigelijke ervaringen. Marcel Proust beschreef in zijn roman *À la recherche du temps perdu* (*Op zoek naar de verloren tijd*) hoe de hoofdpersoon door het eten van een madeleine, een Frans cakeje, terug wordt gekatapulteerd naar de vakanties van zijn jeugd. Is het de smaak van de madeleine die deze associatie bij Prousts personage oproept, mensen die Indonesië voor het eerst bezoeken of ernaar terugkeren noemen andere, maar vergelijkbare sensitieve ervaringen: de smaak én geur van doerians, de geur én het geluid van kretek (kruidnagel)sigaretten, de reuk van van kamfer in kledingkasten, het geluid van de muezzin (oproeper) die vijf keer per dag oproept tot gebed. Smaken, geuren en geluid roepen associaties op aan een voorbije tijd en, in het geval van Nederlands-Indië, aan vroeger koloniaal bezit van Nederland. Smaken, geuren en geluiden uit Indonesië roepen bij sommigen nostalgie of heimwee op, voor anderen zijn het elementen van hun dagelijkse leefomgeving, wonend in Indonesië, of van daaruit meegenomen naar elders.

In *Het geluid van geweld* staat de strijdkreet 'bersiap!' (Indonesisch voor 'geef acht, klaar voor actie!') uit de eerste fase van de Indonesische revolutie (17 augustus 1945–31 maart 1946) centraal. Dit was het signaal voor revolutionaire Indonesische jongeren om de wapens op te nemen teneinde de

onafhankelijkheid van de jonge natie te verdedigen tegen iedereen die met het voormalige koloniale bestuur werd geassocieerd. Het gevaar dat uitging van deze strijdkreet was voor KNIL-militair S.M. Jalhay zo groot, dat hij zich over beschietingen in Bandung herinnerde:

Ons klonk het gedreun van ontploffende granaten als muziek in de oren, na de angstige nachten met het ‘merdeka’ en ‘bersiap’-geschreeuw dat door merg en been ging en waaraan je je machteloos moest onderwerpen.¹

De kreet ‘bersiap!’ heeft op vele Indo-Europeanen, Chinezen, Molukkers, Menadonezen, Timorezen en Indonesiërs aan (vermeend) Nederlandse zijde een diepe indruk achtergelaten.² Maar ook de Japanse schout-bij-nacht Yaichiro Shibata herinnerde zich hoe een bepaald geluid de plotselinge samenkomst van Indonesische strijders in Surabaya aankondigde:

Since the rioting had first broken out, we often heard the dull sound of two pieces of wood being banged together. On hearing this sound thousands of Indonesians would appear from nowhere, and quietly gather ready for action. That night [3 oktober 1945] the same dreaded sound of wood banging together could be heard. Where were they going to this time?³

Het kostte moeite om de kreet ‘bersiap!’, maar ook andere geluiden die nog maar kort daarvoor geweld en strijd aankondigden, niet langer daarmee te associëren. Zo was in het Indisch dagblad *Nieuwe Courant* eind december 1949 naar aanleiding van een zogenaamde *vendutie* (verkoop van huisraad bij vertrek uit Indonesië) te lezen:

De tijden veranderen, of liever gezegd zijn reeds veranderd, en het doet ons daarom goed als we ineens weer een oude zaak of klank uit het grijs verleden ontmoeten. Hoe vaak hebben wij vroeger b.v. niet geluisterd naar de doffe gong-slagen, die een kijkavond aankondigden. Die monotone slagen in de stille tropennacht riepen bij ons geen herinnering op aan mortier- of bominslagen, zij maanden ons niet aan onze ramen en deuren te sluiten of te barricaderen, wij verwachtten niet ieder ogenblik de kreet ‘bersiap’ te horen opklinken, neen, de enige reactie was, dat wij elkaar aankeken en zeiden; ‘Zullen we eens?’ En wij betra-

den een huis, waar vele mensen heen en weer liepen, waar alle meubels, schilderijen en andere artikelen een nummertje droegen en zochten in gedachten uit wat ons aantrok, wat ons de moeite waard leek om morgen op de vendutie voor ons home te veroveren.⁴

In Nederlands-Indië was een openbare verkoop wegens vertrek naar elders aan de orde van de dag. Dit speelde zeker eind december 1949: een week later, op 27 december 1949, zou Nederland formeel de soevereiniteit overdragen aan Indonesië, een onafhankelijkheid die het land op 17 augustus 1945 had uitgeroepen. Een gongslag kreeg weer vroegere betekenissen: als aanduiding van de tijd en als waarschuwing voor brand of andere calamiteiten. In de vooroorlogse Indonesische samenleving was 'siap' in het dagelijks leven een aansporing: 'maak je gereed'. Ook gebruikte de Gerakan Pramuka Indonesia (GKI), de Indonesische padvinderij, de term als het commando 'sta paraat'.⁵

Bepaalde geluiden typeerden de samenleving in Nederlands-Indië en doen dat nog steeds in het huidige Indonesië. Straatverkopers zijn bijvoorbeeld herkenbaar aan het onderscheidende geluid dat ieder van hen maakt om hun komst aan te kondigen en hun koopwaar aan te prijzen. Zo bleek mevrouw van Roon-Koek, geboren in 1924 in Bandung, in een interview dat met haar in 1999 werd afgenomen zich niet zozeer de namen van straatverkopers te herinneren, als wel de geluiden die zij maakten:

You could always hear who was in the street, the Chinese; he ticked on a bamboo wood *BAMI TOCK TOCK*, a special click. *BOT-BOTOL*, that is the junk dealer. All these small calls.⁶

In een samenleving waar veel van het openbare leven zich letterlijk op straat afspeelt, zijn deze subtiele signalen voor de ingewijde onderdeel van het alledaagse bestaan; een buitenstaander zou het kunnen ontgaan. Klanknabootsing (onomatopée) speelt een grote rol in het benoemen van geluid: de slag op een gong spreekt voor zich. In 'sréet-srot' horen we het slome slenteren op sloffen (teenslippers, sandalen) van iemand in een gang (steeg); in 'tjies' (de titel van het gelijknamige boek van Tjalie Robinson) horen we het afschieten van een kogel die een .22 kalibergeweer verlaat, het vuurwapen waarmee jongens in de archipel op jacht gingen.⁷

Sommige klanknabootsingen en geluiden – en dat verklaart *Het geluid van geweld* als de titel van dit boek – verwijzen naar gewelddadigheden die

ten tijde van de Indonesische revolutie hebben plaatsgevonden. Er waren in die tijd onder Indonesiërs diverse woorden in omloop om revolutionaire acties en geweld te beschrijven, zoals *bergolak* (turbulent), (*meng*)*gedor* (bonzen, plunderen), *gedoran* (bons, dreun), *geledah* (doorzoeken, fouilleren, huiszoeking doen), *rampok/rampokan* (beroven/overvallen), *penggarongan* (beroving, inbraak) en *geger* (Javaans: commotie, opschudding).⁸ In die context kunnen we ook het woord ‘tjintjangan’ (in het Indonesisch *cincang*) plaatsens, dat letterlijk verwijst naar ‘in stukken hakken’ of ‘fijnhakken’.⁹ Het roept het geluid op van een mes waarmee vlees wordt fijngesneden. Journalist Hans Moll heeft beschreven dat Google-gebruikers die de moderne spelling ‘cincang’ toepassen, worden doorverwezen naar Indonesische keukensites. Hij vult daarbij aan: ‘In de ouderwetse spelling komen we meteen bij de Bersiap-periode terecht, en dan is de betekenis minder onschuldig.’¹⁰ Daarin heeft tjintjang de betekenis van afslachten en meedogenloos vermoorden van een of meerdere personen.

In deze context wordt de term herinnerd door pater Van Beek (1908-1979), die behoorde tot de congregatie van Missionarissen van de Heilige Familie en van 1937 tot 1967 werkzaam was in Semarang (Midden-Java). Enkele weken na het uitroepen van de Indonesische onafhankelijkheid braken gewelddadigheden uit tussen Indonesische nationalist en hun (vermeende) tegenstanders. Het weerhield pater Van Beek er niet van om af te reizen naar de kerk in zijn missiegebied. Hij herinnert zich dat de Indonesische koster ontsteld op hem afkwam: ‘Maar *romo* [pastoor], waarom bent u hier gekomen? Het is veel te gevaarlijk, het is hier niets anders dan tjintjang, tjintjang [sic].’¹¹ Historicus Robert Cribb beschreef op huiveringwekkende wijze hoe (Indo-)Europese burgers die na de Japanse overgave naar Jakarta terugkeerden hiermee te maken kregen:

Strolling Dutchmen were hauled off the street and strangled or hacked to pieces, their bodies being dumped in one or other of the canals. [...] The already colourful vocabulary of Indies Dutch acquired a new word, *getintjangd*, meaning hacked to pieces.¹²

Ook is er de onomatopée ‘dombreng’, een ritueel waarmee Indonesische strijders lokale autoriteiten die eerder met het Nederlandse regime hadden meegewerkt, in het openbaar ontmaskerden en vernederden. Hierin trok een menigte van strijders met bamboe speren en lege kerosineblikken naar het huis van een beschuldigde en dwong deze zijn woning te verlaten. Onder

het slaan op de kerosineblikken, het geluid ‘brengrong brengrong’ producerend, werd de persoon aan de volksoploop getoond en rondgeparadeerd:

If the person was found, he was taken out, presented to the crowd [...] to the ‘brengrong brengrong’ of empty tins and sticks being beaten.¹³

‘Dombrengrong’ is een combinatie van twee klanknaboetsingen:

...words for the sounds of banging on wood or metal [...]. ‘Tong’ also refers to the sound of the ketongan, the signal-drum which is sounded in a different way for calling meetings, giving the time or warning of fire, theft and other emergencies.¹⁴

Het in het openbaar vernederen van (vermeende) collaborateurs, dat met opzet overdag gebeurde zodat zoveel mogelijk mensen ervan getuige waren, kwam soms in de plaats van daadwerkelijk fysiek geweld. Waar ‘tjintjangen’ resoneert binnen een Nederlands-Indische herinneringsgemeenschap, doet ‘dombrengrong’ dat binnen een Indonesische.

De oorsprong van ‘tjintjangen’ is echter niet te herleiden tot de Indonesische revolutie. In vooroorlogse krantenadvertenties is bijvoorbeeld de aanduiding ‘lapis tjintjang van rundvleesch’ te vinden: gesneden plakjes rundvlees.¹⁵ Behalve een huishoudelijke context waarin het fijnsnijden of -hakken van vlees vooropstond, wat in de negentiende eeuw al gebruikelijk was, vinden we dit woord in de betekenis van meedogenloos vermoorden in berichtgeving over de Atjehoorlog (1873-1914). Zo schrijft *De Java-bode* uit 1878 over ‘maraudeurs’, waarmee strijders werden aangeduid die op het slagveld achterblijven om te plunderen. De krant meldt dat het ‘op barbaarsche wijze in stukken hakken’ van een persoon ‘door den inlander tjintjang (tot frikadel maken) genoemd wordt.’¹⁶ Niettemin betoogde het Indonesische tijdschrift *Historia* in 2011 dat tjintjangen door de Indonesische Revolutie als een nieuw woord aan het Nederlandse woordenboek werd toegevoegd.¹⁷ Zoals dit woord tijdens de Indonesische revolutie een nieuwe lading heeft gekregen, zo is de negatieve betekenis van het woord ‘bersiap’ voor menig Indo-Europeaan, Molukker en Nederlander vooral verbonden met traumatische herinneringen aan de uiterst gewelddadige eerste fase van de Indonesische revolutie.

I.

Bersiap breed beschouwd

‘Het geluid van geweld’ verwijst naar de eerste maanden van de Indonesische revolutie, die volgden op het uitroepen van de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945. De herinneringen aan deze periode van extreem geweld zijn diep verankerd in de Indische en Molukse gemeenschap in Nederland, zoals later in dit boek zal blijken. Maar om de gebeurtenissen beter te begrijpen, moet dat extreme geweld tegen Indo-Europeanen, Molukkers en Nederlanders in een bredere context worden gezien.

In de eerste fase van de Indonesische revolutie was sprake van een extreem gewelddadige situatie waarin ook intra-Indonesisch geweld tegen Indonesische bestuurders en beambten en Indonesisch geweld tegen Chinese, Japanse en Britse burgers en/of gevangengenomen strijders plaatsvond, alsook geweld van Japanse, Britse en Nederlandse kant tegen Indonesische burgers en gevangengenomen strijders. Deze gewelddadigheden vonden meestal buiten gevechtsacties om plaats en zonder duidelijk militair doel of militaire noodzaak.

Bij de bestudering van gewelddadigheden in de vroegste fase van de Indonesische Revolutie hebben we daarom voor een bredere aanpak gekozen dan lange tijd gebruikelijk is geweest in de geschiedschrijving van de Bersiap-periode, die zich vooral richtte op de moorden op Indo-Europeanen, Nederlanders en Molukkers.¹ Hoewel extreem geweld door niet-reguliere

Indonesische strijdgroepen tegen Indo-Europese, Nederlandse en Molukse burgers en gevangengenomen strijders de focus van deze studie is, zullen we ook uitvoerig ingaan op de bredere context van extreem geweld tegen burgers en gevangengenomen strijders van andere (bevolkings)groepen in de archipel tussen 17 augustus 1945 en 31 maart 1946.

Deze brede benadering is niet zonder problemen, want zij vereist een grotere diversiteit aan bronnen. In Nederlandse archieven is dikwijls veel te vinden, maar dat materiaal beperkt zich in hoge mate tot geweld tegen slachtoffers aan Nederlandse zijde, en is bovendien sterk gekleurd door de blik van de koloniale bezetter. Zo is meer gedetailleerde informatie over de daders vooral afkomstig uit Nederlandse archieven, wat problematisch is. Gegevens over geweld tegen slachtoffers van Indonesische, Japanse, Chinese, Britse en Brits-Indische zijde zijn moeilijker te vinden. De geschiedenis van de Tumpang-moorden laat niet alleen de aard en de vorm zien van het extreme geweld in de vroegste periode van de Indonesische Revolutie, maar is ook illustratief voor de problemen rond beschikbaarheid en karakter van bronnen.

DE ‘TUMPANG-MOORDEN’

Op 29 oktober 1945 werden tien vrouwen en kinderen van de familie Engelenburg door *pemuda* (jonge Indonesische strijders) vermoord in het bergdorpje Ngadireso, ongeveer 25 kilometer ten zuidwesten van de stad Malang (Oost-Java). De slachtoffers behoorden tot een Indo-Europese familie. In totaal zijn veertien mensen in Ngadireso op gewelddadige wijze om het leven gebracht. Over de familie Simon zijn geen nadere gegevens bekend.

De lichamen van de slachtoffers uit de familie Engelenburg zijn herbe-graven op het Nederlandse Ereveld Kembang Kuning in Surabaya. De aanblik van hun laatste rustplaatsen is indringend beschreven door auteur Hans Vervoort. Hij bracht een bezoek aan de begraafplaats voor het graf van zijn broer, die zes jaar was toen hij in 1944 door ziekte en uitputting in een Japans interneringskamp overleed:

Helemaal vooraan liggen de kinderen. Hun kruisen zijn kleiner dan van de volwassenen, die van de meisjes eindigen in een bloempatroon. [...] Beide keren viel me op hoeveel kinderen Engelenburg er in zijn omgeving lagen, acht in totaal, vijf meisjes en drie jongens, in leeftijd variërend van drie tot 11 jaar. Welke ramp was hen overkomen?²

Ngadireso: 14 slachtoffers³

Achternaam	Voornaam	Man/ Vrouw	Geboorte- plaats	Geboorte- datum	Sterfdatum	Leeftijd
Engelenburg	Benita	Vrouw	Malang	19-02-1935	29-10-1945	10 jaar
Engelenburg	Eveline	Vrouw	Malang	19-02-1935	29-10-1945	10 jaar
Engelenburg	Irene	Vrouw	Malang	19-12-1940	29-10-1945	9 jaar
Engelenburg	Johanna Felicienne	Vrouw	Malang	17-03-1942	29-10-1945	3 jaar
Engelenburg	Johannes	Man	Malang	15-08-1934	29-10-1945	11 jaar
Engelenburg	Richard	Man	Malang	24-07-1939	29-10-1945	6 jaar
Engelenburg	Robert	Man	Surabaya	03-07-1939	29-10-1945	6 jaar
Engelenburg	Wilhelmina	Vrouw	Bodjonegoro	00-03-1937	29-10-1945	28 jaar
Engelenburg- de Quillettes	Miene Henriette	Vrouw	Pati	11-05-1917	29-10-1945	28 jaar
Engelen- burg-van Noort	Annie M.	Vrouw	Nieuw-Guinea	13-02-1917	29-10-1945	38 jaar
Simon	N	Vrouw			'begin der Merdeka- periode'	
Simon (kind mw N Simon)		Onbekend			'begin der Merdeka- periode'	
Simon (kind mw N Simon)		Onbekend			'begin der Merdeka- periode'	
Simon (kind mw N Simon)		Onbekend			'begin der Merdeka- periode'	

Zes van de vermoorde kinderen waren afkomstig uit het gezin van Miene Henriette Engelenburg-de Quillettes en Lothar Engelenburg. Eén dochter ontkwam aan de moorden: Roos Engelenburg was op die fatale dag in Malang. Tijdens de Japanse bezetting was vader Lothar als krijgsgevangen KNIL-militair naar Sumatra overgebracht, waar hij in 1944 overleed. Moeder Miene had, na de proclamatie van de Republiek Indonesië en de onrust die ook in Malang en omstreken was ontstaan, besloten om haar dertienjarige dochter Roos voor haar veiligheid naar Malang te sturen. Ze verkeerde ten onrechte in de veronderstelling dat haar jongere kinderen niet zo snel